

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

I. Фізер (США)

ПОНЯТТЯ САМОПІЗНАННЯ У СКОВОРОДИ І СОКРАТА: КОМПАРАТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Російські, а згодом і українські дослідники Сковороди десь із половини минулого століття почали вбачати в ньому російського та українського Сократа¹. Причини такого порівняння у перших і других відмінні. Російські дослідники, виходячи із засад імперської історіографії, порівнювали Сковороду, першого світського філософа в російській імперії, з найвидатнішим філософом античного світу, їхня імперська ідеологія потребувала існування власного, не запозиченого із Заходу, філософського вчення. Щоб довести близькість Сковороди і Сократа, вони навіть вдались до фальшивки. Нібито було знайдено невідомий твір Сковороди, в якому він сам виявив бажання бути російським Сократом². В цій фальшивці Сковороді приписувалися слова: "Нехай св'ятиться ім'я Твоє в мислях і намірах Твого слуги, котрий думкою і бажанням хотів бути російським Сократом"³. Мовний аналіз цього твору та зіставлення його з оригінальними творами Сковороди виявляють його безсумнівну підробку. Своім наміром та причиною, що його зумовила, цей твір нагадує Осіяна Джеймса Мекфірсона в Ірландії та Кралевоградський рукопис у Чехії.

Українські ракурси до Сковороди як українського Сократа були зумовлені дещо іншими причинами. Його мандрівний та чернечий стиль життя, його заглиблення в етичні норми поведінки, його діалогічна форма філософських роздумів нагадували українським дослідникам Сократа. Дмитро Чижевський так підсумував цю умовну схожість Сковороди і Сократа: "Етичний пафос Сковороди нагадує нам Сократа, але не тільки Сократа тому, що він з не меншим пафосом звертається і до Епікура і Протагора. Цей пафос нагадує моральних філософів античності. Його життя в дечому схоже з життям Сократа, але його етичні погляди мало схожі з його етичним інтелектуалізмом"⁴.

В основному я згоден з висновком Чижевського, однак для його підтвердження необхідно зробити те, чого він не зробив, а саме: зіставити базове вчення Сковороди із вченням Сократа текстуально, а також довести як їхню відмінність, так і подібність.

У самому осередді філософських зацікавлень і Сковороди й Сократа лежить поняття самопізнання, чи, за термінологією останнього, σοφροσινη. Це поняття у модерній філософії, цебто від Картезіанської школи геть аж до нашого часу, не переставало привертати увагу епістемологів, психологів, педагогів, зрештою — навіть неврологів.

Про поняття самопізнання у Сковороди написано чимало, хоч не досить розроблено. Цілу низку тверджень Сократа надібуємо в діалогах Сковороди, який, щоправда, не завжди брав їх із першоджерел. Всі вони, як правило, торкаються етичних вартостей. Питання праматерії, яка буцімто породила все розмаїття буття, Сковороду, подібно до Сократа, із різних причин цікавило менше, бо першопочаток він пояснював теологічно. Отже, твердження

© I. Фізер. Поняття самопізнання у Сковороди і Сократа: компаративне дослідження

¹ Г. Л. Данилевський. Труды, - Харьков, 1866. Т. 8. - С. 326.

² Сочинения в стихах и прозе Сковороды. - Санкт-Петербург, 1861.

³ Цитата за англійським текстом у Russian Philosophy. - Chicago, 1964. - Т. 1. - С. 17.

⁴ Дмитро Чижевський. Нариси з історії філософи на Україні. - Прага, 1931. - С. 39.

Чижевського про те, що філософія Сковороди більше досократівська, ніж сократівська, текстуальної опори не має. Сократ, всупереч своїм попередникам, Талесу, Геракліту, Анаксімандеру, Піфагору, Парменідесу та іншим, переставив перманентну основу фактів емпіричного світу у внутрішній світ людини, а Сковорода, позбавивши цей світ духовного начала, надав людському серцю онтологічний пріоритет⁵. Результат в обох випадках був той самий.

Про поняття софросіє Сократа написано багато. Всі тексти діалогів Платона, в яких Сократ виступає головним персонажем, всебічно досліджені. Багатство коментарів на кожне твердження, кожен фразу в цих діалогах продовжує далі зростати. Ім'я Сократа наявне у всіх діалогах, за винятком Права. І тому питання, хто саме говорить у них, він чи Платон, залишається по сьогодні відкритим. Межу поміж Сократом і Платоном, твердять американські дослідники, Сезонські і Флемінг, важко встановити чи навіть знайти⁶. Досліджуючи поняття софросіє, я дійшов висновку, що авторству Сократа належить все у випадках, коли є безпосередня згадка його імені, за винятком тих місць, де він говорить про теорію форм чи ідей. У цих місцях я чітко чую голос Платона. Чому? Тому, що Платонові, на відміну од Сократа, було властиве дедуктивне зведення логічних фактів до абстрактного узагальнення. Теорія форм і є саме таким грандіозним узагальненням. Сократ тим часом мислив конкретно й образно.

Моя реконструкція поняття самопізнання у Сократа зроблена на основі наступних діалогів: "Алцібіядес майор", "Хармідес", "Горгіас", "Республіка", "Мено" та "Парменідес". Більшість дослідників вважає, що поняття софросіє важко, а то і неможливо звести до одного узагальнюючого терміна чи коду. Всі вони, однак, сходяться на тому, що софросіє, будучи антидотом до губріс (високомірність, ерогантність, яка в грецьких драмах і міфології завжди кінчалась трагічно), була найважливішою з усіх грецьких чеснот. Софросіє, як узагальнюючий термін, мав кілька денотативних значень. Деякі із них є: самопізнання, турбота про себе і про все інше, внутрішня дисципліна, здоров'я душі, знання власного знання, наука про себе і про все те у нас, завдяки чому ми є або мудрими, або дурними, добро і зло. Часто Сократ уживає цей термін у сполучі з такими термінами як *αὐδρεία* (відвага), *καλοκαγαθία* (краса характеру), *πρᾶξις* (мудрість), *εὐταξία* (упорядкованість душі).

Всі ці гомологічні значення властиві тільки людині і функціонують вони як предикати її душі, цебто її сутності (*εἶδος*). В діалозі "Евтідемус", софросіє передана такими словами Оракула із Делфи: "пізнай себе!" (*γνῶσι εαυτοῦ*). На питання, як може душа пізнати і знайти саму себе, Сократ відповів, що душа перебуває у постійному русі і що вона наділена властивістю пізнання правди. Ця властивість, яку Сократ називає "оком душі", "її найсвятішою частиною", первісне зарита у болоті, але поступово вона підноситься до все вищих і вищих висот інтелігенції й остаточно осягає найвищий рівень знання — софросіє. Отже, так, як око бачить себе відбитим в іншому оці, так і душа бачить себе в іншій душі.

Самопізнання, як і пізнання всього іншого, щоб сягнути найвищих висот інтелігенції, повинно бути систематичним, зосередженим і послідовним. Тільки в тому разі софросіє виведе людину із темряви до світла, із забуття до самовідкриття. З більш вузької гносеологічної перспективи, софросіє є остаточним знанням, на яке здатна людина. Світ, його виникнення, його фізична структура і його кінець предметом аподиктичного пізнання бути не може. Саме тому епістемологія Сократа зведена до самопізнання, до відкриття власної душі як джерела моральних ідей і чеснот. Софросіє нерозривно пов'язана з етикою, а не з психологією чи антропологією. Отже, філософія є систематичним дослідженням сутності, ейдосу нашої душі, а тим самим і метафізики власного буття.

⁶ Переконавання в тому, що серце є осідком душі, йде ген аж до досократівського періоду. Видатний лікар того часу, Гіпократ, писав так: "Дехто твердить, що серце є тим органом, яким ми мислимо, і що воно відчуває біль і страх. Насправді це не так. Людина повинна знати, що задоволення, радість, сміх і сльози виникають у мозку". (Цитовано за Wilder Penfield*, *The Mystery of the Mind*, Princeton, 1975.- С.7). Сковорода вживає термін "серце" за біблією. У "Наркисі" він пише: "А как научил нас Иеремия, и ему веруюем, что истинным человеком есть сердце в человеки, глубоко же сердце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как мысли наших неограниченная бездна, просто сказать, душа..." (Твори в двох томах, Київ, 1961, т.1, с.49).

⁵ *Sesonske A., Fleming N., ed Plato's Meno: Text and Criticism*, Belmont, 1965.- С.1.

Як співвідносяться "філософія серця" Сковороди з "філософією душі" Сократа? Перш ніж відповісти на це питання, дозвольте усунути з поля нашої уваги всі ті припущення, про які мова була на початку цієї доповіді, а саме, що філософія Сковороди є евентуальним деривативом філософії Сократа і тому є підстави вважати його Сократом в імперській Росії чи Україні. І справді, коли замінити в його кордоцентричній системі термін серце терміном душа, що часто він це сам робив, то принаймні на термінологічному рівні поміж ними виникне зовнішня подібність. Однак концепційне взаємовідношення цих двох систем є куди складнішим. То правда, що й Сократ і Сковорода наполягали на існуванні ендогенної структури в людині, яка, і тільки яка, робить людину людиною, і що саме тому справжня епістемологія є опертою на динамічне усвідомлення апріорно існуючого в нас знання. Природа цієї структури, однак, у Сократа і Сковороди радикально відмінна. Дозвольте, отже, зіставити основні епістемологічні твердження обох філософів і в цей спосіб перевірити цю позірну подібність.

Повернімося знову до проблеми софросіє. Самопізнання, за Сократом, відмінне од інших видів знання тим, що воно не є відмінним од самого суб'єкта пізнання. В ньому суб'єкт і об'єкт тотожні, або, за термінологією Канта, воно є аналітичним, цебто в ньому предикат семантичне тотожний зі значенням суб'єкта. Коли це так, тоді чи їхня однозначність та одночасовість не є запереченням самого способу софросіє про "порядок послідовності", цебто неодночасовості?" Сократ пояснює одночасовість епістемологічно вагомого твердження його семантичною актуальністю і потенціальністю. Цебто, хоч синтаксичні компоненти цього твердження неодноразова часова даність, зате, як семантична сукупність, вони одночасові.

Сковорода в діалозі "Наркіс" так само, як і Сократ у "Евтідімус", намовляє свого співбесідника турбуватись тільки одним: "пізнати себе". "Узнай же себе! Испытай себе крепко"⁷ тому, що пізнання себе є основою всього знання. Подібність Сковороди і Сократа тут очевидна. Але поруч із пізнанням власного серця Сковорода висміює та засуджує тіло, сприймає їх антитетично, говорить про них як про правду й ілюзію, красу і сміття. Така трактовка тіла була немислимою для Сократа. В діалогах "Горгіас" і "Хармідес" він боронить важливість тіла і душі. Він твердить, що софросіє душі допомагає тілові добрим здоров'ям і навпаки. Сучасним терміном, Сократ був прихильником психоматичної гармонії. Ерос, як важливий δαιμόνων, виявляє себе через бажання тіла і душі. Сковорода, навпаки, сприймав тіло як тимчасове ув'язнення вічної душі, яка тужить тільки за одним — відділитись від тіла і поєднатись із Богом.

Ще один компонент теорії пізнання Сковороди, котрий суттєво відрізняє її від сократівської, — це віра. Вона є генератором і гарантом справжнього пізнання. У першій розмові "Наркіса", приятель і сусід Луки, цебто Сковорода, говорить йому, що "віра пустую видимость презирает, а опирается на том, что в пустоши головою, силою есть и основанием и никогда не погибает"⁸.

Лука: Так посему другаго ока надобно, чтоб еще повидить и невидимость?

Друг: Скажи лучше так, что надобное для тебе истинное око, дабы ты мог истину в пустоши усмотрить. А старое твое око никуда не годится. Пустое твое око смотрит во всем на пустошу. Но если бы ты имел истиннаго в себе человека, мог ты его оком усмотрить истину.

Лука: А где ж он? Но прежде отвщай: для чего ты говорил о вірі, а теперь об окі?

Друг: Истинное око и віра — все одно.

Лука: Как так?

Друг: Так, что истинный человек иміет истинное око, которое понеже, минуя видимость, усматривает под нею новостъ и на ей опочивает, для того

⁷ Твори. Т.1.-С.2Т.

⁸ Там само.-С.36.

називається вірою. А віроватъ и положиться на что, как твердое основаніе, все то одно"⁹.

У формальному перекладі сучасною мовою цей діалог може звучати так: "Правдивість і сутність будь-чого не залежить од відповідності поміж даними сенсорного сприйняття та індуктивним висновком". Такий наочно ідеалістичний погляд Сковороди треба вважати більш неоплатонівським, ніж сократівським.

Все це, однак, не означає, що поміж теоріями пізнання Сковороди і Сократа взагалі немає ніяких зіткнень. Він, як і Сократ, вважав, що самопізнання передує всякому пізнанню. Він твердив, що той, хто не здатний заглянути спершу у своє тіло, той не здатен відкрити план матеріалів землі і неба. Або, що насіння всіх наук заховані в людині. Вона є їхнім загадковим джерелом. Такі твердження повторюються знову й знову в його діалогах, проповідях, статтях. Його діалоги, подібно до діалогів Платона, є апоретичними. Вони відкриваються зумисним незнанням, а закінчуються демонстративним поясненням.

Мова Сковороди, типового представника доби бароко, очевидно, суттєво відмінна од мови Сократа, скептика в космології, але послідовного раціоналіста в етиці. Однак вважати так, як це робить Чижевський, що саме ця мовна відмінність визначила концепційну відмінність обох філософів, навіряд чи можна. Є правдою, що діалоги Платона скупі на тропи і символи, а діалоги Сковороди насичені риторичними фігурами та символами, що, можливо, для нас сьогодні дещо притупляє їхню реферативну функцію і семантичну точність, хоч і посилює своєрідність форми. Проте це не означає, що Сковорода був більше зацікавлений стилістичною афектацією своєї мови, ніж її семантичним вираженням. Українського філософа-поета, як і його сучасників, за влучним визначенням І.В.Іваня, "цікавила не стільки зрима, зовнішня, реальна сторона речей, скільки духовна сутність, використання їх з повчальною дидактичною метою. Прагнення перетворити кожний предмет на джерело повчання, видобути мораль з кожного явища навколишнього світу, всеохоплюючий дидактизм, — все це виражається в ускладнених, вишуканих формах-параболах, гіперболах, парадоксах, антитезах, різних видах притч, незвичайному зіставленні образів, напруженому метафоризмові"¹⁰. Цей складний стилістичний інструментарій не заважав Сковороді зосереджуватись на змісті, що було головним у його філософських працях. Щодо мови, то у першій розмові діалогу "Наркіс" Сковорода дає таку пораду Луці: "Пожалуй, не спіши! Кто скоро приліпляется к новому мнію, тот скоро отпадает. Не будь вітрен. Испытуй опасно всякое слово. В то время давай місто ему в сердці твоєм. Я і сам сіє мнію несказанно люблю. І желаю, чтоб оно твоим навѣки было, даби в нас сердце и мысль одна была. И сего сладчае быть ничто не может. Но пожалуй же, ражжуй первіє хорошенько. Потом в радости и в простоті сердца принимай. Будь прост. Но будь при том и обережлив"¹¹. Як бачимо з наведеної цитати, Сковорода писав так, як він писав, не тому, що він свідомо вирішив так, а тому, що цього вимагала мовна культура доби бароко.

Теорія пізнання Сковороди, подібно до сократівської, була нерозривно пов'язана з його етикою і метафізикою, бо остаточною метою пізнання для нього було не що інше, як розуміння "найсвятійшої частини нашого серця", себто Бога, чи, за Сократом, відношення мислі до Бога (Θεος και Φρονεσις). Іншими словами, когнітивна діяльність серця, за Сковородою, обов'язково зумовлена метафізичною допитливістю. У третій розмові "Наркіса" Сковорода твердить своєму співрозмовникові, Клеопі, що зміряти і знати розмір того, що змірюється, без знання його плану, є марним ділом. "Так посему, хотя бы ты всі Коперниканскіи мыры перемирил, не узнав плана их, который всю внішность содержит, то бы ничего из того не было"¹². А для того, щоб збагнути цей план, людина повинна мати його в своєму серці. "Но кто может

⁹ Твори. Т.1.-С.36.

¹⁰ "Про українське літературне бароко."- Українське літературне бароко.-Київ, 1987.-С.7.

¹¹ Твори. Т.1.-С.34.

¹² Там само.-С.41.

узнуть план в земных и небесных пространных материалах, прилипившихся к вечной своей симметрии, если его прежде не мог уемотрить в ничтожной плоти своей?"¹³

Як пояснюється це апіорне знання Сократом і Сковородою? Сократ, у діалозі "Мено", доводить, що все наше знання є тільки пригадуванням (*αναμνησιν*) того, що наша душа уже знала у попередньому існуванні. І тому, як приклад, душа молодого хлопця Мено, який нічого не знав про теорему Піфагора, могла її собі пригадати за допомогою діалектичного методу. Із цього прикладу Сократ виводить твердження про безсмертність і міграцію людських душ.

Сковорода теж вірив у апіорне знання, але він узалежнював його від Господнього плану, який "по всему материалу во вселенной не чувствительно простершийся, все содержащий и исполняющий"¹⁴. Звідсіль, для Сковороди, "человек и Бог есть тоже", а знати й пізнавати означало для нього не творити перешкоду премудрості, яка живе у нас самих.

Метафізика Сковороди принципово відмінна од метафізики Сократа. У першого вона чітко теоцентрична, у другого — антропоцентрична. В жодному із діалогів Платона немає зведення людини до Бога так, як це часто є у Сковороди. Софрон, себто мудра і чесна людина, твердив Сократ, мила Богові своїми чеснотами, а подібна до нього своїм розумом, але Богом вона в ніякому разі не є. Її знання завжди обмежені, тоді як Господня мудрість абсолютна і досконала.

У світлі всього досі сказаного, чи діалоги Сковороди за своїм змістом близькі до діалогів Платона і чи, кажучи словами американського дослідника Сковороди, Джорджа Клайна, прийняв би їх Сократ за свої?¹⁵ Навряд. Сковорода бачив космос у вигляді трьох концентричних кіл: макрокосмос, мікрокосмос і біблія. "Первый есть всеобщий и мыр обительный, где все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр-мыров и есть великий мыр. Другий два суть частный и малый мыры. Первый мікрокосм, сиріч — мырык, мирок, или чоловік. Второй мыр символичный, сиріч біблія"¹⁶. Макро- і мікрокосмоси мають подвійну антагоністичну природу, видиму матеріальну і невидиму духовну. Ця остання "все содержащая і исполняющая". Такої квазі-пантеїстичної теорії немає у Сократа. Про "речі у висотах" (*τα μετεωρα*) Сократ не говорить. Він радше проектує антропологію у космологію. В діалозі "Горгіас", наприклад, космос окреслений як аналог¹ до добре впорядкованого життя людини. Врегульований рух всесвіту віддзеркалює досконалий душу людини. Ідея, що людина, як мікрокосм, функціонує в межах макрокосмосу, належить не Сократові, а Піфагору¹⁷.

У кого ж тоді взяв Сковорода ідею і термінологію макро- і мікросвітів? Найбільш правдоподібно, що взяв він її у стоїків, які, так як і він, не робили різниці поміж Богом і всесвітом. Вони твердили, що так само як Бог є сутністю всесвіту, так душа є сутністю людини. Стільки, а не більше, позичив Сковорода у стоїків тому, що для стоїків душа була матеріальною. В протилежному разі, твердили вони, взаємозв'язок душі і фізичного світу був би неможливим. Для Сковороди, спірітуаліста, такого роду зв'язок був рівнозначним запереченню Бога.

Які висновки можна зробити з усього тут сказаного? По-перше, твердження про те, що філософія Сковороди наслідує філософію Сократа, є більше "компенсуючим задоволенням бажаного" (*compensatory wishfullfilment*), ніж текстуальним фактом. По-друге, вона наскрізь еkleктична і поєднує в собі багатьох античних філософів: Піфагора, Платона, Арістотеля, Епікура, Плутарха, Плотінія; а судячи з його частих ракурсів до Отців Церкви, також і їхні писання. По-третє, незважаючи на наявність такого розмаїття відмінних філософських поглядів у його філософії, вона все ж таки залишилась досить когерентною. Як це можливо? А тому, що Сковорода брав у них переважно те, що підтверджувало його власні спостереження і міркування. Приклад із

¹³ Твори. Т.1.- С.42.

¹⁴ Там само.

¹⁶ *George Kline*, op.cit.

¹⁶ Твори. Т.1.- С.536.

¹⁷ Сковорода часто посилається на Піфагора. В перекладі статті Цицерона "О старости" читаємо: "Слышал я о Пифагоре и его учениках...Они всегда верили, что потаенный сердца нашего человек одного существа и природы есть с тем блаженнейшим духом, который всемирными машинами порядочно управляет". (Твори. Т.Н. с.186)

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

стойками тут характерний. По-черверте, його поняття самопізнання, хоч у дечому й перегукується з поняттям σοφροσις Сковороди, воно позбавлене того великого семантичного навантаження, яке характерне для останнього.

Коли б треба було встановити найбільший вплив одного із грецьких філософів на Сковороду, то я вказав би на Плотінія, який так само як і Сковорода, хоч і не в такій драматичній формі, трактував буття як синтез Одного і Душі. Пізнати Одного для Плотінія, як і для Сковороди, означало стати Одним. У мить такого поєднання душа людини стає Богом. Вона повертає до свого праджерела. Матерія для Плотінія, як і для Сковороди, була небуттям, темрявою, в яку світить Один. Вона злий принцип, безформна кількість із тимчасовою, обманною формою. Цікаво й те, що мова "Еннеад" Плотінія, як і діалоги Сковороди, багата на метафорні конструкції.

Сьогодні немає аподиктичної дефініції філософії і тому питання про те, чи був Сковорода філософом, може для декого звучати паралогічне¹⁷.

Та коли виходити з етимології цього терміна, то слід звичайно визначити, що Сковорода є філософом *par excellence*. Увібравши в себе етичні норми життя рідного українського народу, він зміг творчо осмислити здобутки світової філософської думки і подати власну світоглядну концепцію, яскраво виявлену в його трактатах, поезії і навіть у музичних творах.